बियाणावर ताबा हेच स्वावलंबन

Archana Srivastava and **Subia Ahmad**

उत्तराखंडमधील सतत पूर येणाऱ्या भागातील लहान, सीमांत व महिला शेतकऱ्यांची शेती व एकंदरच उपजीविका ही धोकादायक ठरते. पूर परिस्थितीत टिकून राहणाऱ्या वाणांच्या अभावामुळे त्यांना सतत अन्नधान्याच्या टंचाईला सामोरे जावे लागते.

वर्षभर अन्नधान्याचा पूर्ततेसाठी संत कबीर नगर मधील मेहदावल तालुक्यातील महिला शेतकऱ्यांनी पूर परिस्थितीत टिकून राहणाऱ्या वाणांच्या उत्पादन पद्धतीचा अवलंब केला.

चिकनीयाडिह मधील शेतकऱ्यांकडे उंच सखल व सतत पुराखाली येणारे लहान जमिनीचे तुकडे आहेत. चिकनीयाडिह हे संत कबीरनगर जिल्ह्यातील मेहदावल तालुक्यातील गाव आहे. दुधीया तलाव जो बाखिरा सरोवराला लागून आहे, तो सतत पूरग्रस्त होऊन अनेक शेत जमिनींना पाण्याखाली आणतो. त्यामुळे त्यांची खरिपाची पिके नष्ट होतात. ह्यामुळे रब्बी पिकांची पेरणी वेळेवर करता येत नाही. सिवानमधील जवळपास २५ टक्के खोलगट जमिनी ह्या सतत एप्रिल-मे पर्यंत पाण्याखाली असतात. ह्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

शेतकरी सर्वसाधारणपणे गहू व धानाच्या संकरीत वाणाची लागवड करतात. ह्या वाणाची ही पिके अति पाण्यामध्ये टिकाव धरत नाहीत. त्यामुळे पूर परिस्थितीत त्यांचे फार नुकसान होते. ही बियाणे महागडी व रोग किडींना सहज बळी पडणारी असूनसुद्धा स्थानिक बाजारपेठेत किंवा सरकारी कृषी केंद्रावर सहज मिळत असल्यामुळे त्यांना ती वापरण्याखेरीज दुसरा पर्याय नसतो. पिकाच्या नुकसानीसोबतच फक्त वर्षातील ६-७ महिने पुरेल एवढेच कुटुंबाला अन्नधान्य उपलब्ध होते. शेतकऱ्यांना त्यांच्या कुटुंबाला अन्नधान्य खरेदीसाठी कर्ज घ्यावे लागते. पुष्कळदा कुटुंबातील पुरुषांना कामाच्या शोधासाठी स्थलांतर करावे लागते व महिलांना कुटुंबाची व शेताची काळजी घेण्यासाठी मागे राहावे लागते

सुरवात (Initiation)

सन २०१२ मध्ये गोरखपूर एनव्हायरमेंट ॲक्शन ग्रुप ह्या स्वयंसेवी संस्थेने चिकनी या डीह गावासहित १९ गावात पूर परिस्थितीत टिकून राहणाऱ्या वाणांच्या बीज उत्पादनाद्वारे उपजीविकेमध्ये स्थिरता आणण्याचा कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. सीमांत शेतकरी कुटुंबातील महिलांभोवती हा कार्यक्रम केंद्रित होता. जवळपास ३५ शेतकरी महिला ह्या दोन गटात (मृत्युंजय महिला शेतकरी गट व दुर्गा महिला शेतकरी गट) संघटित केल्या. जवळपास १०० शेतकऱ्यांचा (८० महिला व २० पुरुष) लहान सीमांत व महिला शेतकऱ्यांच्या अडचणीवर काम करण्यासाठी एक लहान सीमांत शेतकरी संघ तयार करण्यात आला.

पूरस्थितीला प्रतिकारक वाणांचा वापर केल्यामुळे उत्पादन वाढण्यासोबतच कुटुंबाला वर्षभर अन्नधान्याची उपलब्धता झाली.

शकुंतला देवी ने सेंद्रीय पद्धतीने पुर स्थितीला प्रतिकाराक वाणाचे केलेले उत्पादन

तयार केलेल्या गटांना असे आढळून आले की योग्य वाणाची वेळेवर उपलब्धता ही एक मोठी समस्या आहे. गावाला पिपलीगंज ही जवळची बाजारपेठ आहे जी १५ किमी असून सरकारी बीज केंद्र हे ३० किमी दूर आहे. महिला शेतकऱ्यांना योग्य बियाणे घेण्यात अडचणी येत होत्या. तसेच त्यांना स्थानिक परिस्थितीला अनुकूल असलेल्या बियाणांची माहिती सुद्धा नव्हती.

खरीप हंगामाच्या अडचणी लक्षात घेऊन समूहाच्या सदस्यांनी एक दिवसाचा कार्यक्रम घेऊन त्यात स्वर्णा सब-१ ह्या पूर प्रतिबंधक असलेल्या धानाच्या जातीचे फायदे प्रदर्शित करण्याचा निर्णय घेतला. स्वर्णा सब-१ ही जात १५-१८ दिवस पाण्याखाली राहूनसुद्धा चांगले उत्पादन देते. हा कार्यक्रम कृषी विज्ञान केंद्र व एकीकृत कीड प्रबंधन संस्था (Centre for Integrated Post Management) ह्यांच्या शास्त्रज्ञांनी एकत्रितरित्या आयोजित केला होता. विविध गट जसे महिला शेतकरी गट व लहान सीमांत शेतकरी आघाडी (Small marginal farmer front) ह्यामधील ५४ शेतकऱ्यांना या बियाण्याचे वाटप करण्यात आले.

बीज उत्पादन

श्रीमंती शंकुतला देवी जी मृत्युंजय महिला शेतकरी गटाची अध्यक्षा आहे. तिने आपल्या १ एकर शेतात ह्या वाणाची बियाण्याकरिता लागवड केली. तिने १५किलो पायाभूत बियाणे वापरून रोपवाटिका तयार केली व तयार रोपे पाणवठ्याला लागून असलेल्या शेतात त्यांची लागवड केली. बीज उत्पादनाचे तांत्रिक सहाय्य GEAG द्वारे करण्यात आले. तसेच डॉ. जे.पी.

देवाण-घेवाण पद्धतीमुळे बिज उपलब्धतेमध्ये सुधार

सिंग, शास्त्रज्ञ, कृभको ह्यांनी त्यांना प्रशिक्षण दिले. संपूर्ण बीज उत्पादनाची प्रक्रिया ही कृभकोच्या मार्गदर्शनाखाली करण्यात आली. शकुंतला देवींनी शेणखत, गांडुळखत व जैविक कीटकनाशकांचा वापर केला होता. जवळपास २२ क्विंटल धानाचे उत्पादन त्यांना एक एकर जागेत मिळाले.

ह्या वाणाच्या चांगल्या गुणवत्ता व पूर प्रतिकारक क्षमतेमुळे मे २०१४ मध्ये गावातील इतर शेतकऱ्यांद्वारे ह्या बियाण्याची मागणी होती. शकुंतला देवीने १३५ शेतकऱ्यांना १८ रुपये प्रति किलो ह्या दराने हे बियाणे विकले. तिने बीज उत्पादनाचा कार्यक्रम पुन्हा एकदा घेतला. दहापेक्षा जास्त महिला त्यांच्या बीज उत्पादनात सहभागी झाल्या. आता स्वर्णा सब-१ या वाणाची लोकप्रियता ही चिकनीयाडिह गावापुरती मर्यादित न रहता आता जवळपासच्या इतर गावात जसे घुरपाली, बघ्याथाथर व पिडरीकलान ह्या गावांतून मोठ्या प्रमाणात मागणी येत आहे.

निष्कर्ष

योग्य बियाण्यांची वेळेवर उपलब्धता झाल्याकारणाने आता महिला शेतकरी खरीप हंगामात चांगले उत्पादन घेऊ लागले तसेच नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे पिकाचे नुकसान कमी करणे शक्य झाले जे आधी शक्य नव्हते. पूर प्रतिकारक वाणांची लागवड केल्यापासून उत्पादनात वाढ झाली व वर्षभर अन्नधान्याची उपलब्धता झाली. शकुंतला देवींना प्राप्त झालेल्या आर्थिक स्वावलंबनामुळे इतर महिला शेतकरी त्यांच्या मार्गाने जाण्यासाठी प्रेरित झाल्या.

Archana Srivastava
Documentation Corrdinator
Gorakhpur Environmental Action Group
Post Box # 60, Gorakhpur
E-mail : pacs@geagindia.org

Subia Ahmad
Researcher
Goraphpur Environmental Action Group
Post Box # 60, Gorakhpur
E-mail : pacs@geagindia.org

मराठी अनुवाद : श्री लक्ष्मीकांत पडोळे

Source : Access to seed builds self-reliance -LEISA India, March 2017

LEISA INDIA Language Editions

Kannada, Telugu, Tamil, Oriya, Hindi, Marathi and Punjabi